

Değerli taşlar-I: Firûze*

Fatma Sabiha Kutlar

Hacettepe Üniversitesi, Ankara

*"Firûze kubbelerle bizim şehrimizdi o;
Yalnız bizimdi, çehre ve rûhiyle biz'di o;"*

Yahya Kemal

İlkel toplumlardan beri, doğadaki birçok unsur gibi taşlar da insanoğlunun ilgisini çekmiş ve insanoğlu, taşları da kimi zaman günlük yaşamını devam ettirebilmek için bir araç, kimi zaman kutlu bir nesne, kimi zaman da süs eşyası olarak kullanmıştır. Değerli taşlar ise, özellikle görünümündeki güzellik sebebiyle, öncelikle insanın çevresindeki herhangi bir eşyayı ya da kendini daha güzel ve çekici gösterme amacına hizmet etmiş, dolayısıyla birer zenginlik ve güç göstergesi olmuştur. Ayrıca insanoğlu, kimi zaman psikolojik veya fizyolojik hastalıkların tedavisinde, kimi zaman da çeşitli tehlikelerden korunmak amacıyla onlardan yararlanmıştı. Eski dönemlerde yazılmış kitaplarda, söz konusu taşın hangi coğrafyada bulunduğu, nasıl oluştuğu, cinsleri, isimleri, değerleri, hangi hastalıklara iyi geldiği yolundaki bilgilerle taşla ilgili efsaneler ve inanışlar iç içe girmiş bir şekilde karşımıza çıkar (Tanyu 1968: 184-188). Çünkü "...dil ve doğa[nın] birbirinden farklılaşma[dığı]..." bir döneme ait olan bu tür kitaplarda "...Doğa, birbirinden ayrılmamış bir kelimeler ve işaretler bütünüdür ve bir doğa bilimcinin işi, ister 'insanların kitaplarında, ister Dünya'nın kitabında' varolan bu kelime ve işaretleri derlemekten ibarettir...". Dolayısıyla bunlarda, mesela bir taşın "...doğrudan doğruya gözleme dayalı...empirik özellikleri ile, ordan burdan derlenmiş ve bütünüyle rivayete dayalı uydurma duyumları..." yani "...(Mitoloji, Anekdot, Etimoloji vb.)..." bir arada yer alır (Yavuz 2003: 145-

* Arayışlar (İnsan Bilimleri Araştırmaları) 9-10 (2003), 57-70.

146; bugünün ve geçmişin bilim anlayışıyla ilgili olarak ayrıca bkz. Yavuz 1997: 83-84). Hatta bu bilgilerin sadece söz konusu eserler aracılığıyla değil, edebî eserler aracılığıyla da taşındıklarını söylemek de mümkündür. Hem geçmişin bilim anlayışıyla (episteme) yazılmış eski kitaplarda, hem edebî eserlerde, hem de günümüz kaynaklarında yer alan değerli taşlardan biri de *fîrûze*dir. Bu yazıda *fîrûze* hakkındaki bilgilerin bir araya getirilmesine, bunların beyitlerle örneklendirilmesine ve dolayısıyla *fîrûzenin* şiirlerdeki kullanımının somutlaştırılmasına çalışılacaktır.

Fîrûze veya *fîrûzec*, Pehlevîce *parênâk*, *pîrôzak*, *pîrôçaktan pîrûzec* ve *pîrûzeye* dönüşmüş Farsça kelimelerin muarrebî olup (Ferehveşi 1352: 85, 272; Crane 1987: 71) bileşiminde bakır ve az miktarda demir bulunan, maviye çalar yeşil renkli ve saydam olmayan değerli bir taşın adıdır.¹ Karahanlı Türkçesinde *çeş* ve *but* (Atalay 1998: 330; 1999: 120) denen *fîrûzeye* verilen diğer isimler arasında *atlı tılsım*, *ferruh*, *hacerü'l-ayn*, *hacerü'l-galebc*, *hacerü'l-mâ*, *talih taşı*, *Türk taşı*, *turkuaz*² sayılabilir.

Sibiryada bulunan ve bronz çağından günümüze ulaşan üzeri *fîrûze* ve elmas kakmalı altın levha -eski Mısır bir tarafa bırakılırsa- *fîrûzenin* dünyadaki en eski kullanımını yansıtır. Bu bağlamda Nişabur'daki üç bin yıllık madenle, Meşhed, Tibet ve Çin'deki madenleri de unutmamak gerekir. Tibet'te tercih edilen taşlar listesinin en başında yer alan *fîrûzenin* (Boyer 1995: 214; Newman 1996: 314; Symes 2000: 52) kehrîbâr, mercan gibi taşlarla bir arada bu kadar çok kullanılmasını bölgedeki doğal bitki örtüsüyle ilişkilendiren Laufer, "âdetâ bu taşların ölümsüzlüğü, doğanın ara sıra yok olmasının yerini doldurmak üzere kullanılır" (Boyer 1995: 214) değerlendirmesini yapar.

Fîrûzeyi, Türk ve Tibetli kavimler aracılığıyla çok eski çağlarda tanıyan Moğollar da takılarında değişik kompozisyonlarla *fîrûzeye* yer verirler. Çinliler ise, *fîrûzeyle* ilk kez Moğol *Yüan* hanedanlığı döneminde tanışmışlardır. Marco Polo, *Caindu* (Szechuan) dağlarında tuttuğu notlarda çok miktarda, oldukça güzel ve büyük *fîrûzeler* elde edilen bir dağdan söz eder ve bunların ulu hanın izni olmadan çıkarılmadığını belirtir. Moğolların Çince tarihinde *fîrûzelerin* hükümdarın ve diğer saraylıların elbiselerini süslediği

1. Burada söz konusu olan özellikler *fîrûzeye* yer veren sözlük ve kitapların büyük kısmında benzer ifadelerle yer almaktadır. Yazının sonraki kısımlarında taşın özellikleri anlatılırken bu kaynaklar gösterilmiştir.
2. *Fîrûze* karşılığında kullanılan kelimelerden *turkuaz* (Türkçe Sözlük 411)'den alınmıştır. Taşa verilen diğer isimleri aldığımız kaynaklar yazının diğer kısımlarında verileceği için burada gösterilmemiştir.

ve özellikle küpelerde altın yuvalar içerisine yerleştirildiğine değinilir. Manchu idaresi altındaki Çin'in imparatorluk kültürü içinde de fîrûzenin adı geçer. Buna göre fîrûzeye değer veren ilk Çin hükümdarı *Ch'ien-Lung*'dur (1736-1795). *Ch'ien-Lung*, *Cennet Sarayı*'nda lacivert taşından, *Dünya Sarayı*'nda toprağın rengi olan kehribârdan, *Güneş Sarayı*'nda mercandan, *Ay Sarayı*'nda fîrûzeden yapılmış tespih takarsa da aslında fîrûze, Çin'de çok değerli değildir ve sahip olduğu kötü koku nedeniyle kendine saygı duyan bir Çinli kadının takıları arasında bulunmaz. Asya'dan Balkanlara uzanan coğrafyada çok rağbet gören fîrûzenin doğuda bu kadar sık kullanımını mavi rengin nazara karşı olmasıyla bağlantılı popüler bir inancın yaygınlığıyla ilişkilendirilir (Boyer 1995: 214-215).

Kendine özgü mavi rengi zaman içinde yeşile dönse de (Symes 2000: 52) fîrûzenin, Doğuda renk olarak da çok beğenildiği ve yaygın bir kullanım alanı bulduğu mesela Karahanlı Türklerinde alına takılan kesmelerin üzerinde ve inci ya da altından yapılan mücevherlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Atalay 1998: 79, 192; 1999: 120). Öney (1999: 46-54); İran'dan Anadolu'ya uzanan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun çinilerinde ise hakim rengin fîrûze olduğunu, bu dönemden kalma birçok yapı gibi, Selçuklu Sultanı *Alâeddin Keykubâd*'ın Beyşehir gölü kıyısındaki yazlık sarayı *Kubâdâbâd*'ın da fîrûze ve mavi tonlardaki figür tasvirli çinilerle bezendiğini, Selçuklu seramiklerinden günümüze fîrûze sırlı birçok kandil, sürahi, vazo, çanak, çömlek ulaştığını işaret ederek Selçuklu dönemi çinilerini -fîrûze rengin önde olması nedeniyle- *Selçuklu fîrûzesi* olarak değerlendirmektedir. Fîrûze, Osmanlı coğrafyasında da rağbet gören taşlardanır. Osmanlı şiiirindeki yaygın kullanımının yanı sıra mesela *Evliya Çelebi Seyahatnâme*'sinde de değerli taşlar arasında adı sıkça geçer. Evliya Çelebi, fîrûzeyi sadece mücevher olarak anmakla kalmaz, aynı zamanda yeri geldikçe fîrûzeden yapılmış *şerbet kâsesi*, *fincan*, *hançer kabzası*, *surhdân* gibi çeşitli nesnelere de söz eder. Ayrıca Süleymaniye Camiinin yapımı esnasında Sultan Süleyman'ın Mimar Sinan'a çok sayıda cevahir verdiğini, bunlarla camii süslemesini istediğini, Mimar Sinan'ın emri yerine getirdiğini, bu cevherlerle bezediği minareye *Cevâhir Minâre* dendiğini, ancak zaman içinde hava şartlarının etkisiyle taşların bir kısmının bozulup yok olduğunu, fakat camii kible kapısı sofa kemerinin ortasındaki müdevver bir kâse büyüklüğündeki *pîrûze-i nişâbûr*'nin hâlâ durduğunu ve parlaklığının göz kamaştırdığını da ekler (Gökıyay 1996: 64; Dağlı 2001: 157-158).

Değerli taşlara olan ilgi eski dönemlerden beri bunlar hakkında birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. 15. yüzyıldan itibaren de ayrı konuda kimi Türkçe eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Ya müstakil kitaplar ya

da ansiklopedik kitaplar içerisinde bir bölüm oluşturan bu eserler genellikle tercümedir ve içerdikleri bilgiler eski Yunan, Arap ve Fars âlimlerinin anlatıklarına dayanır. Bu eserlerin sonraki çalışmalara da kaynaklık ettiğini söylemek mümkündür. Söz konusu kitaplarda, cevherin nasıl oluştuğuna ve nerelerden elde edildiğine ilişkin bilgilere de yer verilir. Bu bağlamda firûze hakkında anlatılanları şöyle sıralayabiliriz: Firûze, bakır madeninden yükselen buhardan meydana gelir. Şayet bakır buharı üzerine *hararet* üstün gelirse kızıl renk, *yübûset* (kuruluk) galebe ederse *sevâd* (karalık) hasıl olur. Bu ikisinin karışmasından *gök rengi* ortaya çıkarak firûze cevheri oluşur (Mehmed Es'ad 1261/63: 1160; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40b-41a). Firûze, *Türkistân* vilayetinde *Tübüt* ve *Îlâk* (Aylâk), *Yezd* ve *Kirmân* arasındaki bir dağ, *Gazbîn* şehrine yakın bir dağın civarı, *Şebâvur*, *Siyâvük*, *Hârezm*, *Hocend*, *Gazne*, *Erzincân* vilayetleriyle *Horâsân*'da *Nişâbûr* (Nişâbûr)'la *Tûs* arasındaki dağın içinde *Besân* adlı köyün civarında bulunan madenlerden (Afşar 1365: 67-69; Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 158; Cevâhir-nâme 1273: 20-21; Deh-hudâ 1330: 679, Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160; Mustafa bin Seydî 614: 17a; Risâle-i Cevâhir-nâme: 17a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a-40b; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b) elde edilir:

Sorarsan milk içinde ol taşâ kân

Ya Nişâbûr olur yâhud Horâsân (Bâlî 323: 87a)

Firûze cinslerine verilen isimlerle bunların sayıları ve nitelikleriyle ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgiler de büyük oranda benzeşir. *Tuhfe-i Murâdî*'de, yedi cinsi bulunduğu belirtilen firûzelerin isimleri değerleri göz önünde tutularak sıralanmış ve aynı firûze farklı isim taşıyorsa bunlar da verilmiştir: *Ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî* (şîr-bâm), *zerhûnî* (abdü'l-mecîdî), *hâkî* (âsmân-gûnî), *keftârî*, *sefid-reng-i zer-bâm*. Sıralamadaki sonuncu firûze cinsinin tümünden aşağı olduğu da vurgulanmıştır (Argunşah 1999: 158-159). *Cevheri'l-Cevâhir*'de de firûzenin yedi çeşit olduğuna değinilmiş, fakat *ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî*, *zerhûnî* (abdü'l-mecîdî), *andelîbî* olmak üzere sadece beşinin ismi sıralanmıştır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a). *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*'de, *ebû ishâkî*, *ezherî*, *süleymânî*, *zer-hûy*, *âsmânî*, *keftâr* (Mustafa bin Seydî 17a-17b) olmak üzere altı; *Mustatrafta ishâkî* (ebû ishâkî), *halencî* (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160) denen iki cinsinden söz edilmiştir. Za'îfî'nin tercüme ettiği *Cevâhir-nâme* (176b, 177a) ile mütercimi bilinmeyen iki *Cevâhir-nâme* (1273: 20) tercümesinde ise, *ebû ishâkî* dışındaki cinslerin isimleri yer almaz. Yüzük kaşından büyüğü olmayan *ebû ishâkî* firûze hoş renkli, şeffaf ve durudur. İçinde hiç ak yoktur, tam gök rengine ve parlaktır. *Hâ-*

fız-ı Şîrâzî, aşağıdaki beytinde hem *ebû ishâkî* fîrûzeden yapılmış parlak bir *hâteme*, hem de memduhu İran şahı Şeyh *Ebû İshâk'a* işaret etmektedir:

Râstî hâtem-i fîrûze-i bû ishâkî

Hoş dirahşîd velî devlet-i müsta'cel bûd (Afîfi 1376: 424)

Ezherî de *ebû ishâkî*ye yakındır. *Süleymânî*, süt rengine benzer. Süt gibi tatlı ve latif olur. Üzerinde sarı noktalar olan *zerhûnî* fazlasıyla taravetlidir. *Andelîbî*-nin de rengi *zerhûnî*ye benzer. En değerli fîrûze, Nişâbûr'daki birkaç madenden birinden çıkan *fîrûze-i nişâbûrî* de denen *ebû ishâkî*dir (Mustafa bin Seydî 614: 17a; Mütercim Âsım 2000: 606; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b). İranlılar buna aynı kelimedenden muhaffef *bîshâkî* de derler. (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160). Bu fîrûze dayanıklı ve sağlamdır. Rengi latiftir, değişmez ve bozulmaz. Diğer fîrûze cinslerinin terkipleri sağlam ve sabit değildir. Ham ve yumuşak oldukları, renkleri de çok dayanmayıp çabuk geçtiği için bunların *ebû ishâkî* kadar itibarları yoktur. *Ebû ishâkî*den sonra en değerlisi *ezherî*dir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a, 41a; Mustafa bin Seydî 614: 17a). *Bağlu* (kapalı) ve *telh-fâm* (acı renkli) olması şartıyla renk bakımından üstün fîrûze yeşildir. Daha sonra *âsmânî* yani *gök gönlegine* benzer olanı gelir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41a):

Meger ol taşun olur levni yaşıl

Karışur rengi olur göge mâyil (Bâlî 323: 87a)

Bazı fîrûzeler beyaz renklidir. Bunlar çok sağlam olmaz ve değerleri de diğerlerinden aşağıdır. Alaca renkli fîrûzeye *ebreş* derler. Üstün fîrûzenin endamı güzel, rengi latif, parlak ve durudur. Çok iri ya da ufak fîrûzenin pek değeri yoktur. Zaten kusursuz bir fîrûzenin beş dirhemden fazlası görülmemiştir. Çıkarılması bakımından fîrûze *kadîm* (eski) ve *cedîd* (yeni) olmak üzere iki kısma ayrılır. Kadîmin taraveti ve rengi değişmez. Erzincan'daki madenden elde edilen *cedîd* ise, çok dayanıklı değildir ve çabuk geçer. Sert ve yeşil *minâ*, macun cinsinden *pervîz* ve *mehâ* (kristal) da fîrûzeye benzer. Bunları ancak cevheriler birbirinden ayırabilir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b, 41a-41b). Fîrûzenin hâlisi tek renklisidir ki az bulunur. Taşla toprakla karışmış fîrûzenin kıymeti yoktur ve böyle kötü fîrûzeye *bahtcı* derler (Argunşah 1999: 159).

Yaş ve acı nesnelere zarar verdiği için fîrûzenin rengi ve taraveti hamam havasından, rutubetten, ateş ısısından, zırnık, misk ve kâfûr kokusundan etkilenerek bozulur. Ter değerse de güzelliği gider, rengi döner (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a, 42a; Za'îfî Pîr Muhammed 822: 176b; Mustafa bin Seydî 614: 17b). Yağlı nesnelere taşın rengini ve taravetini artırır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 42a). Şayet fîrûze bozulmuşsa, önce taze kişniş suyun-

da, ardından bezir yağında kaynatılır ve soğuk suya bırakılır. Birkaç gün bezir yağında bekletilerek eski cilalı halini alması sağlanır. *Cevherü'l-Cevâhir*'de ise, *şirlûgan* (şirlagan/şirrûgan) da denen susam yağı içinde durursa bozulmuş firûzenin düzeleceği ve güzelleşeceği yazılıdır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a). Fakat her şeye rağmen firûze bir müddet sonra yine de bozulur ve cevheriler buna *mesihâ* derler. Firûzenin genellikle madenden çıkarıldıktan yirmi yıl sonra rengi tenezzüle başlar ve rengin etkisi kalmaz dereceye varır. Sadece Nişâbûr firûzesi, yukarıda sözü edilen ortamlardan uzak tutulursa, renk değiştirmez. Güzel ve tatlı günlerde miktarı ve cismi büyük görünen firûzenin rengi de havanın durumuna göre değişir ve eğer hava berraksa berrak, hava bulanıksa bulanık görünür (Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39a-39b):

Olur sâfi hevâ sâfi ola ger

Mükedder olsa hem olur mükedder (Bâlî 323: 87a)

Firûze, çark veya taşla işlenerek yüzük kaşı, tavla, satranç, kaşık, kadeh, kâse ya da başka birçok nesnenin yapımında kullanılır. *Gelibolulu Âlî*'nin *Sur-nâme*sindeki sâdât ve eşrâfa verilen ziyafet bölümünde padişaha şerbet sunulan firûze bir kâse şöyle anlatılıyor:

Bir kâse-i şerbet aldı deste

Sundı şehe turdı dest-beste

Firûze imiş o nîm kâse

Tepsisi kapagı bir esâsa

Kılmış ana cevheriler efvân

Takdir-i bahâda mâl-i Kârûn (Arslan 1999: 539-540)

Sertse elmasla delinen ve işlendikten sonra cila verilen firûzenin Horasan ve Maveraünnehirliler *peykânî ve mahrûtiyyü's-şekl* (konik) olanını tercih ederler, ama biraz yuvarlağı daha çok revaç görür. Irak ve Şamlılar yüzü düz olanı tercih eder. Hitaylılar katında ise *tırmilh* (?) denen, madende taşlarla terbiye edilerek yontulmuş ve parlatılmış ecnebî firûze makbuldür. Hitaylılar bu siyah renkli taşlarla putlarını süslerler ve putların suretlerini yaparlar. Cevherilerin firûze kırıntılarında yaptıkları *şedd* (kemer) ise Bağdat ve Şam'da çok beğenilir ve tercih edilir (Mustafa bin Seydî 614: 17b; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b, 40b, 41a).

Firûzeyle ilgili bazı rivayetler de mevcuttur. Selçukîler tarihinde anlatıldığına göre, *Sultan Alp Arslan*, Fars memleketini fethettiği zaman kendisine *Istahra* (Istahr) kalesinde veya *Istahra* kalesinden çıkarılmış *ebû ishâkî* firûzeden yapılmış bir kadeh takdim ederler. İçine iki batman abir, amber ve misk sıgacak büyüklükteki bu kadehin üzerinde *kâfirce* ya da *Mecûsî* veya *Pehlevî*

hattıyla *Cimşîd*'in adı yazılıdır (Afşar 1365: 74-75; Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 159; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 39b-40a). Bu hikâye başka şekilde de anlatılır. Arap, Acem'i yendiğinde *Istahr kalesinden* içine on batman su alan kadehe benzer bir kap getirirler ve *Emîrû'l-mü'minin Ömer*'in önüne koyarlar. O, fîrûze kadehi kırmalarını ve ondan her birinin yüzük kaşısı (nigîn) yapmalarını emreder (Afşar 1365: 75). Hazreti Süleyman'ın veziri *Âsaf bin Berhiyâ*'nın hazinesinde de fîrûzeden yapılmış bir çanak olduğu ve içindeki yemekten üç kişinin doyduğu, *Nûh bin Mansûr*'un hazinesindeki fîrûze sürahinin bir buçuk batman gül suyu aldığı, *Sultan Sencer*'in tacına çok büyük ve taravetli fîrûze murassa edildiği de fîrûzeyle ilgili rivayetler arasındadır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a). *İskender, Arestatalis*'ten (Aristo) nasihat istediğinde o, *Nasîhat-nâme* isimli bir kitap yazıp *İskender*'e gönderir. Bu kitapta, yüzüğünün kaşında ve *hamâyilinde* (muska) daima fîrûze taşımamasını, fîrûzenin nuruna bakmayı ve üzerinde fîrûze taşımayı uğurlu, hayırlı ve iyi saymasını söyler. Bu taşı birlikte götürenlerin düşmanlarını yeneceğini ve asla katledilmeyeceklerini müjdeleyerek yüzüğünde ve muskasında fîrûze taşıyıp da maktul olanı hiç görmediğini de ekler (Argunşah 1999: 160).

Acem padişahları, güneş *hamel* burcuna girip ilkbahar geldiğinde yani *nevrûz*da hazinelerinde olan yakut, zümrüt, fîrûze ve lâl gibi cevherleri getirir, uygun nesnelere üzerlerine dökerlermiş. Özellikle fîrûzeyi sırça veya altın kadehlere koydurup o kadehlerden latif şerbetler, şaraplar içer, mübarek fal tutar, sabaha kadar ayştan ve sohbetten başka iş görmezlermiş. Cevherlerin tümüne bakmayı mübarek kabul eden bu hükümdarlar en çok fîrûzeye bakmayı kutlu sayarlarmış. Ulular ve ahali de baharın ilk günü olan *nevrûzu* fîrûzeyle kutlar, o gün sadece bu taşın nazar ederlermiş. Ayrıca eski bilgiler yeni ay gördüklerinde de fîrûzeye bakarlar (Argunşah 1999: 160-61; Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340(64): 41b-42a) ki bu bilgi, Çin hakanının *Ay Sarayı*'nda otururken fîrûze tespih taktığı (Boyer 1995: 214) yolundaki bilgiyle birlikte değerlendirilince *ay* ve *fîrûze* arasında Doğuda ortak bir inanışın varlığını da işaret eder. Bilgeler, özellikleri bakımından taşların en iyisi kabul edilen fîrûzeyi mübarek tutup adını *ferruh* koymuşlar ve padişahın kızdığı bir kişiye, "Üzerinde fîrûze taşırsan padişahın hüsnü ve gazabı geçer, merhamet ve inayete tebdil olur", demişlerdir (Cevâhir-nâme 1273: 21; Risâle-i Cevâhir-nâme: 17b; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b). Yanında fîrûze bulunduranı düşmanı asla yenemez,³ onun hiçbir yaratıktan korkmasına gerek kalmaz, ayrıca bu kişi insanlar katında aziz ve

3. Fîrûzeyi "Tanrıların taşı" kabul eden Aztekler de savaşırken düşmana karşı başarılı olmak amacıyla kargıların ve oklarının ucuna fîrûze nazarlıklar asarlarmış (P Sanat 2000: 134).

muhterem olur. Cafer-i Sâdık ise, "firuzeden yüzük takanlar sıfrü'l-yed (fakir) olmazlar" buyurmuştur (Mehmed Es'ad 1261/1263: 1160):

*Didi Ca'fer avez görmeye her bâr
Şol el kim hâtem[-i] firûzesi var* (Bâli 323: 87a)

Firûze taşıyanlar karışık rüyalar da görmez. Firûze yüzük takana katil ve gark gibi âfetler isabet etmez; büyü kâr eylemez (Kaptein §§13.127; Mustafa bin Seydî 614: 18a; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b-42a; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b-177a). Kem gözlerden koruduğu için nazara karşı tılsım sayılır. Bu nedenle *hacerü'l-galebe*, *hacerü'l-mâ'*, *hacerü'l-ayn* (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b) gibi isimler de verilen firûze, birçok özelliğiyle emsalsiz bir taştır. Çünkü sabah firûzeye bakanın günü sevinç ve mutluluk içinde geçer, gözünün nuru artar, ömrü uzar. Firûze, insana ferah, göze cila ve kuvvet de verir (Ânenderâc 1363: 3190; Argunşah 1999: 160; Kaptein §§13.126; Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b; Za'ifi Pîr Muhammed 822: 176b):

*Ana bakmak münîr ider uyûnu
Giderür derdi sağ ider sünûnı** (Bâli 323: 87a)

Göz üzerindeki iyi etkisi nedeniyle, *kuhlü'l-cevâhirin* (cevherlerden yapılan sürme) eczasından birisi de firûzedir (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 41b). Bu sürme göze çekilirse her ne türlü maraz varsa def ettiği gibi, sırcaya katılarak sürülürse de o kimse bir daha göz ağrısı görmez. Zehirlenmelerde de faydalı olan firûze (Kaptein §§13.126) aynı zamanda *mensûbât-ı zehrden* sayılmıştır (Yahyâ bin Muhammed 340 (64): 40a). Üzerinde firûze taşıyanlara attan bile düşseler bir şey olmaz. Pakalın, bu noktaya sadece Avrupalılar bağlamında dikkat çekmekte ve firûzenin düşme kazalarının tehlikesizce atlatılmasını sağladığına inandıklarını belirtmekteyse de (Pakalın 1983: 632) Ahmed-i Bîcân'ın Cevâhir-nâme'sinden alınan aşağıdaki beyitler bize aynı inanışın Doğulularda da mevcut olduğunu işaret etmektedir:

*Bir kişi pîrûze götürse müdâm
Korhu yok atdan yıkılsa ey hümmâm
Yâ yüce yirden düşerse anı Hak
Saklaya bu kudretine yahşî bak* (Kutlar 2002: 66)

4. Şair, "sünûn" kelimesini hem "dişler" hem de "yıllar" anlamıyla kullanmış olabilir de bizim gördüğümüz kaynaklarda firûzenin dişlere iyi geldiğine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ya burada farklı bir bilgi aktarımı söz konusudur ya da şair, kelimeyi sadece "yıllar" anlamıyla kullanmış ve taşın "yıllar"ın gözdeki olumsuz etkisini iyileştirdiğini kastetmiştir. Ayrıca bu kelimenin "diş ağrısı ilacı, diş macunu" (bkz. Steingass 1988: 704) anlamlarında "senûn" şekli de mevcuttur.

Fîrûze, avcılara av bereketi getirir. Hayvanları hastalıklardan koruduğuna inanıldığı için de atlara takılan nazarlıklarda çok kullanılır ve Anadolu Türkleri bu nedenle fîrûzeye *atlı tılsım* derler (P Sanat 2000: 134). Sayılan yararlar her fîrûzede bulunmaz, sadece iyi ve halis olan *ebû ishâkîye* özgüdür (Argunşah 1999: 161). Ayrıca fîrûze, *sevr* (boğa), *cevzâ* (ikizler) ve *seretân* (yengeç) burcu erkekleriyle, *akreb* ve *cedy* (oğlak) burcu kadınlarının da uğurlu taşı⁵ sayılmıştır (Seyyid Süleyman 1977: 72, 80–88, 189, 213).

İran coğrafyasında birçok yerin ismi olarak da kullanılan *fîrûzelpîrûze-nin*,⁶ -*çâder*, -*çarh*, -*çenberi*, -*deryâ*, -*cyvân*, -*gâh*, -*gird*, -*günbed*, -*habâbi*, -*hargâh*, -*kâh*, -*legen*, -*magz*, -*manzar*, -*merkad*, -*micmer*, -*migfer*, -*pengân*, -*peykân*, -*rivâk*, -*sakf*, -*taht*, -*tâhûn*, -*tâk*, -*taşt*... ve -*gûn çenber*, -*gûn günbed*, -*gûn manzar*, -*gûn taht*, -*gûn târem* kelimeleriyle oluşturduğu birleşik şekiller ve tamlamalar; *günbed-i pîrûzelpîrûze*, *günbed-i fîrûzelpîrûze-peyker*, *hayme-i pîrûze*, *kubbe-i fîrûze-fâm*, *tâk-ı pîrûze* tamlamaları mavi gökyüzünden ya da felekten kinayedir. Yine *fîrûze-ferş*, birinci felek, felek; *fîrûze-kâh* ve *fîrûze-merkad*, dünya ve âlemi süflî; *fîrûze-i bâdâmî*, badem ve hava kabarcığı şeklindeki fîrûze; *fîrûze-i kühen*, iyi, hoş renkli ve pahalı fîrûze; *fîrûze-i reg-dâr*, bir fîrûze cinsi; saf ve kıymetli olmayan fîrûze; *fîrûze-i mürde*, kötü renkli fîrûze; *fîrûze-i zinde*, güzel renkli fîrûze; *pîrûze-i peykânî*, fîrûze cinsi anlamlarını taşımaktadır. Ayrıca sufilerin mavi renkli elbisesi anlamındaki *fîrûzelpîrûze-hırka*; İran şahı Pervîz'in kurduğu *Yezdgird* şehrinin eski adı *Pîrûze-gird*; Keyhüsrev'in tacı, zafer kazanmış hükümdarın tacı ve sâlikân-ı tarikten kinaye olarak da deriş anlamlarındaki *fîrûze-tâc* ile Keyhüsrev'in tahtı, Yediğer ya da Benâtü'naş da denen yıldız anlamlarındaki *fîrûze-taştı* da saymak gerekir. Bu tamlamalar ve birleşik şekiller daha çok edebî metinlerde karşımıza çıkar. Mesele *Şerîfî'nin Şehnâme* çevirisinden alınan aşağıdaki beyitlerde *Erdeşîr* ve *Pîrûz*'un tahta çıktıklarında taktıkları tacın -benzeri çok sayıdaki başka beyitte görüleceği gibi- fîrûzeden olması, sözlüklerde verilen anlamla da birleştirilince, şairin sadece tacın fîrûze gibi kıymetli bir taştan yapıldığına işaret et-

5. Avrupalıların aralık ayında doğanların taşı olarak kabul ettikleri ve başarı ile ilişkilendirdikleri fîrûzenin bu özellikleriyle Victoria dönemine ait şu şiirde yer aldığı görülmektedir:

Aylardan aralıkta geldiysen dünyaya,

Karlı, buz gibi, şenlikler ayında,

Gök mavisi bir turkuvaz koy avucuna,

Başarısızlık uğramasın yanına (P Sanat 2000: 134)

6. Bu kısımda verilen birleşik şekiller için Afîfi 1376: 424–425, 1928–1929; Ahmet Vefik Paşa 2000: 617, 784; Ânenderâc 1363: 971, 3190–3191; Dehhudâ 1330: 356, 358–360; 1341: 679–681; Devellioğlu 1999: 269, 866; Hüseyin Kâzım Kadri 1928: 68; 1943: 669; Mütercim Âsım Efendi 2000: 257, 606; Steingass 1988: 265, 944; Şemseddin Sâmî 1978: 1010; Şükûn 1984: 522, 1454'ten yararlanmıştıdır.

mekle yetinmediğini, aynı zamanda muzaffer ve güç sahibi hükümdar imgesini pekiştirmek amacıyla da kullandığını gösterir:

Oturdu kürsi itdi taht-ı âci
Kodı başına bir firûze tâci (Kültürel 1999: 1522)
Gidüp Hümtüz yirine geldi Pîrüz
Gicesi Kadr oldı rûzı nev-rûz
Kodı başına bir firûze tâci
Götürdi bid'at ü bâc u harâci (Kültürel 1999: 1618)

Fîrûze, yeşile çalan mavi rengi dolayısıyla, gökyüzü ve felekleri anlatmak üzere yapılan teşbih veya istiarelerde benzetmelik olarak kullanılır. Kaşgarlı Mahmud'un, Karahanlı Türkçesinde fîrûze karşılığında kullanılan kelimelerden çeşi örneklemek için verdiği "Tanrı, fîrûze gibi yeşil gök yarattı ve üzerine beyaz yüzük kaşı gibi yıldızlar saçtı" anlamındaki;

Yarattı yaşıl çeş
Sawurdi ürüng kaş (Atalay 1998: 330-331)

beytinde yer alan istiarede *yaşıl çeş*, *gök* için benzetmeliktir ve bu örnek *fîrûze-gök* benzetmesinin oldukça eski bir benzetme olduğunu gösterir. Divan şiirinde de feleğin ve gökyüzünün fîrûzeye benzetildiği çok sayıda beyit bulmak mümkündür. Mesela, Nâbî'nin aşağıdaki beyti, felek ve fîrûzenin bu bağlamda kullanıldığı örneklerden biridir:

Eylemiş der-beste dükkânın tabîb-i rûzgâr
Hokka-i pîrûze-i gerdûnda dârû kalmamış (Bilkan 1997: 720)

Râsîd ise, şu beytinde zaman ve zemin nakşındaki olma ve bozulmanın sebebi olarak cihana takılmış fîrûze bir yüzüğe benzettiği feleği göstermektedir. Şairin, *nigîn* kelimesinin hükümrânlık alâmeti olan *mühür* anlamını da çağrıştırdığını, ayrıca bu ve benzeri başka beyitlerde *felek-fîrûze* benzetmesinde benzetme yönünü sadece renkle sınırlı tutmamak, hem felekte hem de fîrûze de görülen *değişme*, *bir kararda olamama*, *dönme* niteliklerini de hatırlamak gerekir:

Pîrûze-i felek ki cihânun nigînidür
Kevn ü fesâd-ı nakş-ı zamân u zemînidür (Çeltik 1998: 218)

Sâmî ise, feleği Allah'ın yaratıcı kuvvetinin fîrûze renkli küpüne benzetmekte ve bitkilerdeki farklı renklerin de sebebi olarak görmektedir:

Feleklerdür hum-ı firûze-fâm-ı sibgatı'llâhî
Nebâtâtun anuçün her libâsı leon-i diğerdür (Kutlar 1996: 415)

Ahmed Paşa, Sultan Mehmed'in medhinde kaleme aldığı *la'l* redifli kasidesinde padişahın cömertlik denizlerinden çıkan ağacı dikseler bu ağaca yeşil rengiyle *fîrûzenin* yaprak olacağını düşünmektedir:

*Cûdun denizlerinden ağaç çıksa dikseler
Pîrûze berg ola budagında simâr la'l* (Tarlan 1966: 34)

Adnî'nin beytinde ise, *la'lîn micen* (lal kalkan) gülün kırmızı yapraklarını, *sahn-ı pîrûze* de gülü çevreleyen yeşil yaprakları göstermektedir:

*Sûsenün tîgına karşı niçe kim bâgda gül
Sahn-ı pîrûze içinde duta la'lîn miceni* (Yücel 443: 35)

Fîrûzenin, *hat* -hem ayva tüyleri, hem de yazı- için de benzetmelik olarak kullanıldığı ve benzetme yönünü yine rengin oluşturduğu beyitler de vardır. Mesela Bâkî, aşağıdaki beytinde hattı, dağınık saçların eteğinin altına gizlediği, fakat sabah rüzgârının bulup ortaya çıkardığı bir fîrûzeye benzetmiştir:

*Hattınun pîrûzesin buldı çıkardı bâd-ı subh
Zîr-i dâmânında ol zülf-i perîşân gizlemiş* (Şentürk 1999: 464)

Şairler, "hattı yazı olarak [on dört] nitelikte anlatmışlardır". Bunlardan biri de *fîrûzedir* (Şerafettin Ramî 1994: 36-37). Mesela Gelibolulu Âlî'nin Sûr-nâme'sinde, payitaht sahaflarının padişaha sunduğu *Mushaf*'ın yazısı;

*Hattı fîrûze vü kâtib Yâkût
Sûrh-i ser-sûreler olmuş yâkût* (Arslan 1999: 422)

beytinde *fîrûzeye* benzetilmektedir.

Kuyumcuların *fîrûzeyi* özellikle yüzük taşı olarak kullanmayı tercih ettikleri bilinmektedir. Bâkî, *hâtem* redifli kasidesinin;

*Fass-ı pîrûze ne hoş yaraşur anda seyr it
Oldı bir tûtîye gûyâ kafes-i zer hâtem* (Küçük 1994: 44)

beytinde *fîrûze* taşlı altın bir *hâtemden* söz etmekte; diğer beytinde ise, *hâl* (ben) ve *deheni* (ağız), *fîrûze* taşlı bir *hâteme* benzetmektedir:

*Şekl-i hâl ü dehenün hâtem-i fîrûze nigîn
Dûstum görmedüm agzun gibi hoş-ter hâtem* (Küçük 1994: 47)

Sonuç olarak;

1. Fîrûze hakkında eski kitaplardan aktardığımız bilgiler, henüz "doğaya ait olanla, dile ait olanın" (Yavuz 2003: 146) bir birinden ayrılmadığı bir dönemin bilim anlayışının ürünleri olup bunların bir kısmı doğrudan doğruya

fîrûzenin doğasına ilişkin olanları, diğer kısmı ise hakkındaki rivayetleri içerir. Daha sonra kaleme alınmış kitapların çoğunda, bu bilgilerin sadece küçük bir bölümünün benzeri ifadelerle yer alması da dikkat çekicidir.

2. Fîrûzeye yer veren şiiirler hiç şüphe yok ki sadece buraya aldıklarımızla sınırlı değildir. Divanların ve diğer edebî metinlerin taranması sonucunda, kaynaklarda fîrûze hakkında verilen bilgilerden yararlanarak yazılmış başka beyitler de belirlenebilecektir. Bu bilgiler aracılığıyla beyitlerdeki benzetme yönünün sadece renkle sınırlı olmadığı benzetmeler ve bugün birçoğu unutulmuş inanışlara ve rivayetlere yapılan telmihler de daha kolay anlaşılacaktır.

3. Okura bilgi vermek amacıyla yazılmış manzumelerden aktardığımız fîrûzeye yer veren beyitleri göz önüne alarak, bunların aynı konuda yazılmış mensur eserlerin sanki nazma çekilmiş şekillerinden ibaret olduğunu; edebî metinlerden seçilen örnek beyitlerde ise şairlerin, aynı kaynaklardan aldıkları bilgileri bir tarafa itmemek ve zaman zaman yer vermekle birlikte, fîrûzeyi özellikle süsleme unsuru olarak daha edebî bir söylem içerisinde kullandıklarını söylemek mümkün görünmektedir.

4. Fîrûze, edebî yönü ön plana çıkan eserlerde, özellikle teşbih, istiare ve kinaye yoluyla, mavi ile yeşil arası rengi, bu renkte zaman içinde görülen değişme ve bozulma nedeniyle en fazla felek ve gökyüzünü anlatmak üzere kullanılmaktadır.

5. Osmanlı şiiiri bugün çoğu okur için anlaşılması ve çözülmesi güç bir bilmecce durumundadır. Bu anlaşmazlığı sadece Osmanlı şiiirini meydana getiren dilin büyük ölçüde değişmesine bağlamak mümkün değildir. Bir edebî metni anlamak ve ona tam olarak nüfuz edebilmek, dilini anlamak kadar, onu meydana getiren ve besleyen kültürün kaynaklarını iyi tanımak ve iyi bilmekle de yakından ilişkilidir. Bu bağlamda edebî metinlerin yanı sıra diğer metinlerin de incelenmesinin ve dizinlerinin yapılmasının yapılacak çalışmalara önemli katkıları olacaktır.

Kaynakça

- Afifi, R. (1376/1928-1929) *Ferheng-nâme-i Şi'rî* 1, 3, Tehrân: Sürûş.
 Afşar, İ. (1365) *Ebu'l-Kâsım Abdullah-ı Kâşânî, Arâyisü'l-Cevâhir ve Nefâyisü'l-Atâyib*, Tehrân: Çâphâne-i Behmen.
 Ahmet Vefik Paşa (2000) *Lehce-i Osmânî*, haz. R. Toparlı, Ankara: TDK.
 Ânenderâc, M. P. (1363) *Ferheng-i Câmî'-i Fârsî* 2, 4, Tehrân: Çâphâne-i Hayderî.
 Argunşah, M. (1999) *Muhammed b. Mahnûd-ı Şirvânî. Tuhfe-i Murâdî*, İnceleme-Metin-Dizin, Ankara: TDK.

- Arslan, M. (1999) *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düşünleri ve Şenlikleri)*, Ankara: AKM.
- Atalay, B. (1998) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi 1-2*, Ankara: TDK.
- Atalay, B. (1999) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi 3*, Ankara: TDK.
- Bâli, *Hikmet-nâme*, Türk Dil Kurumu Ktp. Fotokopi 323.
- Bilkan, A. F. (1997) *Nâbî Divânı 2*, İstanbul: MEB.
- Boyer, M. (1995) *Mongol Jewelry*, London: Thames and Hudson.
- Cevâhir-nâme* (1273) İstanbul: Kayolzâde Tabhânesi.
- Crane, H. (1987) *Risâle-i Mi'mâriyye. An Early-Seventeenth Ottoman Treatise on Architecture*, Leiden: Brill.
- Çeltik, H. (1998) *Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiyye Tetkikatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Dağlı, Y. – Kahraman, S. A. (2001) *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 4*, İstanbul: YKY.
- Dehhudâ, A. E. (ed.) (1330, 1341) *Lugat-nâme 1337*, Tehrân: Çâp-i Sîrûs.
- Devellioğlu, F. (1999) *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, haz. A. S. Güneşçâl, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Ferehveşi, B. (1352) *Ferheng-i Fârsî be-Pehlevî*, Tehrân: Çâphâne-i Gülkâr.
- Gökyay, O. Ş. (1996) *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi 1*, İstanbul: YKY.
- Hüseyin Kâzım Kadri (1928, 1943) *Türk Lûgatı 2-3*, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Kaptein, L., *Dürr-i Mekkûn (Tenkidli Metin)*. [Yayımlanmamış çalışma]
- Kutlar, F. S. (1996) *Arpaemîni-zâde Sâmî Divânı, Tenkitli Metin-İnceleme-Özel Adlar Dizini 1*, Ankara: Hacettepe Üniv. [Yayımlanmamış doktora tezi]
- Kutlar, F. S. (2002) Ahmed-i Bîcân'ın Manzum Cevâhir-nâmesi, *Arayışlar 7-8*, 59-68.
- Küçük, S. (1994) *Bâkî Divânı, Tenkitli Basım*, Ankara: TDK.
- Kültürel, Z. – Beyrelî, L. (1999) *Şerîfi, Şehnâme Çevirisi 3*, Ankara: TDK.
- Mehmed Esâd – Ekmekçizâde Hâfız Ahmed (1261-1263) *Terceme-i Mustadraf 2*, İstanbul: Matba'a-i Âmire.
- Morris, D. (1999) *Koruyucu Tılsımlar, Uğurlar, Maskeler, Nazarlıklar*, çev. M. Harmancı, İstanbul: İnkılap.
- Mustafa bin Seydî, *Cevâhir-nâme-i Sultân Murâdî*, Millî Ktb. MFA A-5019, yk. 17a-18a, Atatürk Ktb. Muallim Cevdet K. 489.
- Mütercim Âsım Efendi (2000) *Burhân-ı Katı*, haz. M. Öztürk – D. Örs, Ankara: TDK.
- Newman, H. (1996) *An Illustrated Dictionary of Jewelry*, London: Thames and Hudson.
- Öney, G. (1999) Selçuklu Fîrûzesi, *P Sanat Kültür Antika 14* (Mavi ve Sanat), 44-55.
- Pakalın, M. Z. (1983) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü 1*, İstanbul: MEB.
- Risâle-i Cevâhir-nâme*, A. Gürer'in özel kütüphanesindeki yazma.
- Seyyid Süleyman el-Hüseyinî (1977) *Yıldızname-i Hüseyinî, Astronomi ve Burçlar*, Türkçeleyen: M. Varlı, İstanbul: Esmâ Yay.
- Steingass, F. (1988) *Persian-English Dictionary*, London: Routledge.
- Symes, R. F. (2000) *Taşların Dünyası*, çev. G. Seyitoğlu, Ankara: TUBİTAK.

- Şemseddin Sami (1978) *Kâniûs-ı Türki*, İstanbul: Çağrı Yay.
- Şentürk, A. A. (1999) *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul: YKY.
- Şerafettin Rami (1994) *Enisü'l-Uşşak (Klasik Doğu Edebiyatlarında Sevgiliyle İlgili Mazmunlar)*, çev. T. Karabey – N. Külekçi – H. İdris, Ankara: Ecdâd.
- Şükûn, Z. (1984) *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya 1, 3*, İstanbul: MEB.
- Tarlan, A. N. (1966) *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: MEB.
- Türkçe Sözlük 1* (1983) Ankara: TDK.
- P Sanat [Anonim] (2000) Taşlar ve Simgeleri, *P Sanat Kültür Antika 17* (Çağlar Boyunca Takı ve Mücevher), 130–135.
- Yahyâ bin Muhammed el-Gaffârî, *Kitâbu Cevheri'l-Cevâhir*, Topkapı Sarayı Ktb. Hırka-i Saâdet 340 (64).
- Yavuz, H. (1997) Cengiz ve Eski Tıp, *Okuma Notları*, İstanbul: Boyut Kitapları, 83–84.
- Yavuz, H. (2003) Kemal Tahir ve Söylemin Tekilliği, *Kara Güneş*, İstanbul: Can Yay., 145–146.
- Yücel, B. (tarihsiz) *Mahmud Paşa, Adnî Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Za'îfi Pîr Muhammed bin Evranos bin Nüreddîn bin Fâris, *Külliyât, Risâle-i Cevâhir-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktb., Revan Köşkü 822.